

Veszprémi Szemle

16. évfolyam, 1. szám 32. 2014.

Várostörténeti folyóirat
ISSN 1217-5358

Alapítva: 1993

Alapító főszerkesztő:
dr. Tölgyesi JózsefFőszerkesztő:
Csiszár MiklósTechnikai szerkesztő:
Szurmay LászlóSzerkesztőség titkár:
Virág IstvánnéSzerkesztőbizottság:
Faa Judit, a Kuratórium elnöke,
Bánda László, dr. Csiszár Miklós,
dr. Tölgyesi József,
a Kuratórium tagjai
Sebő JózsefKiadja:
a Veszprémi Szemle
Várostörténeti Közhazsnú
Alapítvány
8200 Veszprém, Május 1 utca 2/1.
Levelezési cím:
8220 Balatonalmádi,
József Attila u. 101.Felelős kiadó:
Faa Judit, a Kuratórium elnöke
A főszerkesztő elérhetősége:
8200 Veszprém, Erzsébet liget 3.
Tel.: 06-20-253-3078
E-mail: csiszar.miklos@invitel.huNyomda:
OOK-Press, Veszprém
Felelős vezető: Szathmáry Attila
A folyóirat évenként 4 számmal
jelenik meg.

E SZÁMUNK SZERZŐI

BALLA EMŐKE újságíró, a NAPLÓ hírszerkesztőség vezetője, Veszprém; DR. CSISZÁR MIKLÓS ny. könyvtárvezető; HEGYESHALMI LÁSZLÓ képzőművész, Művészetek Háza igazgatója, Veszprém; DR. HERTH VIKTÓRIA művészettörténész, László Károly gyűjtemény vezetője, Veszprém; JÁKÓI BERNADETT helytörténeti kutató, Veszprém; KARACS ZSIGMOND történész, Budapest; KARLINSZKY BALÁZS levéltáros, Érseki Levéltár, Veszprém; KOLOZS BARNABÁSNE ny. könyvtáros, Veszprém; LÁNG TIBOR Csokonai alkotói és MAFOSSZ Eletmű-díjas, aranydiplomás fotóművész, Ajka; DR. MIHALOVICSNE DR. LENGYEL ALOJZIA ny. egyetemi docens, Veszprém; RAINER PÁL történész, Laczkó Dezső Múzeum, Veszprém; RAKOS MIKLÓS zenetanár, zenetörténeti kutató, Budapest; RYBÁR OLIVÉR geográfus, földrajztanár, Veszprém; DR. TÖLGYESI JÓZSEF főiskolai docens, Veszprém; DR. VARGA MIKLÓS p. confrater, ny. bankigazgató, egyesületi elnök, Veszprém

Illusztrációk:

Kolozs Barnabás, Láng Tibor, Rainer Pál, Rybár Olivér és archív dokumentumok

Támogatóink:

**MOLNÁR FOTÓ
VESZPRÉM**

**pbs
HUNGÁRIA**
8200 Veszprém,
Házgyári út 1.

KÖZIGAZGATÁSI ÉS IGASZÁGÜGYI
MINISZTERIUM

Veszprém Megyei Jogú Város Polgármesteri Hivatala

A Veszprémi Szemle 32. szám megjelenését támogatták:

A Balaton Világáért Alapítvány, dr. Csuka Gyöngyi, Káloczi Kálmán, Laszkaráty Dezső, Molnár Jánosné, dr. Pávics Lászlóné, Rainer Pál, Somfai Balázs, Somfai Katalin, Vereskuti Klára, Veszprémi Piarista és Lovassys Öreg Diákok Baráti Köre, Wágner Lászlóné, Zsebe Lajosné, Veszprém Piarista Diákszövetség Budapest, dr. Váradi Natália Beregszász, Ukrajna

A borító képei:

címlapon: Hegyeshalmi László (Petőfi Színház)
2. oldalon: Veszprém belvárosa (1856)
3. oldalon: Lovassy Gimnázium kamarazenekara (1978)
hátlap: Dubniczay-palota: Morandini-terem, Molnár C. Pál-terem

TANULMÁNYOK

Középkori határjárások a Cserháton

KARLINSZKY BALÁZS

AZ ALÁBB OLVASHATÓ GONDOLATKÍSÉRLETHEZ AZ APROPÓT AZ ADTA, hogy 2013-ban a Laczkó Dezső Múzeum és a Magyar Nemzeti Levéltár Veszprém Megyei Levéltára közös programot szervezett a veszprémi Cserhát városrész múltjának feltárására. A tervek szerint a továbbiakban valamennyi városrész múltját bemutatják, s csak remélni lehet, hogy a kezdeményezésből majd a régóta hiányzó várostörténeti monográfia ügye is profitál, hiszen a szervezők révén együtt dolgozhat régész, muzeológus, néprajzos, levéltáros, könyvtáros, történész és irodalomtörténész. Bízni lehet abban is, hogy a múlt tudományos feltárása mellett annak múzeumi bemutatására is sor kerül a későbbiekben időszakos tárlatok vagy egy állandó, például a szintén hiányzó várostörténeti kiállítás keretén belül.

Írásom úgy kapcsolódik az eddigiekhez, hogy szándékaim szerint felhívja a figyelmet egy talán elhanyagolt történeti segédtudományra, a történeti topográfiára. Ez esetünkben tulajdonképpen nem lenne más, mint az egykori Veszprém múltbéli változásainak térképi megjelenítése, felhasználva a régész tárgyi és a történész írott forrásait, kiegészítve ezeket lehetőség szerint minél korábban készített térképekkel. Az így megrajzolt térképek a várost egy-egy kiragadott múltbeli időpillanatban ábrázolnák, és így megismerhetővé válna például a középkori Veszprém utca- és településszerkezete, a török pusztítás után lassan benépesülő város folyamatosan történő kiépülése stb.

Az általam követett módszer a középkori város, s ezen belül most éppen a Cserhát tekintetében a következő: valamennyi régészeti feltárás dokumentációját és eredményét vettem össze a területre vonatkozó határjáró oklevelekben olvasható információkkal. A határjárások ugyanis csak részben követték az ember által emelt és ezért a pusztulásnak kitett térbeli objektumokat (épületek, utak, határhalmok, hidak), másik részük azonban olyan természetföldrajzi pontokat (patakok, dombok, különféle fák stb.) érintett, amely az előzőekkel szemben akár évszázadokkal később is eredeti helyükön voltak megtalálhatók.¹ Ezeket aztán megpróbáltam újkori és legújabb kori térképekre vetíteni – nem sok sikerrel.

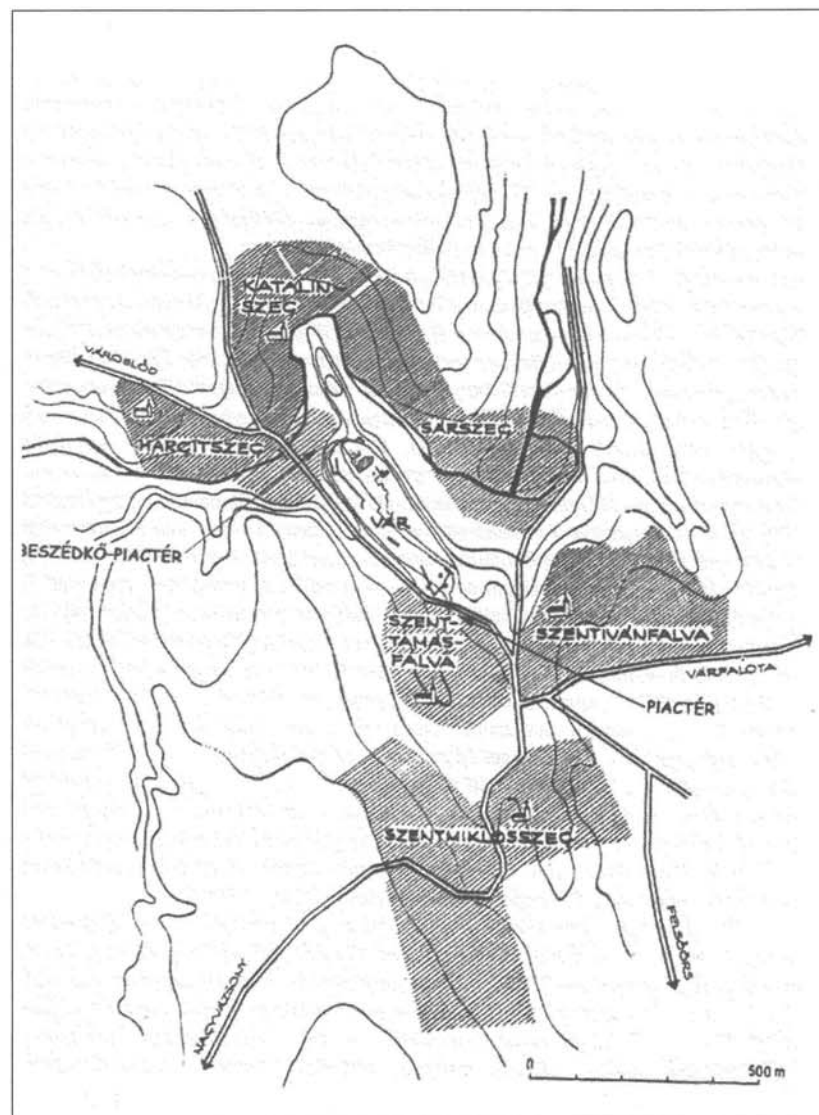
A veszprémi Cserhát ugyanis sajátos helyzetben van, mivel félévezred alatt tulajdonképpen kétszer is elpusztult az addig szervesen fejlődő városrész. Először a 16.

század közepi polgárháborús események, illetve a város többszöri ostroma söpörte el a területen álló középkori települést, majd az 1970-es évek településfejlesztési munkálatai eredményeképpen, párhuzamosan a modern városközpont létrehozásával a feltehetően kora újkori – ha nem középkori – épületek és az utcaserkezet nagyobb része megsemmisült. A megújult városrész, noha területében közép- és újkori előzményekre épült, voltaképpen néhány megmaradt utca vonalvezetését nem számítva teljesen új városképet mutat. Az utóbbi másfélszáz év alatt az utcák nevei is folyamatosan változtak, ezért az is tovább nehezíti a kutató helyzetét, ha egy írott forráshoz nem tudunk időben nagyon közel keletkezett térképet rendelni. Régészetiileg sem ragadhatók meg a területen a múlt emlékei. Mivel a legutóbbi nagy átépítés alkalmával régészeti feltárás nem, s azt megelőzően (és azóta is) voltaképpen csak leletmentés történt, így sok esetben még a 19. századi írott forrásokban szereplő épületek lokalizálása is gondot jelent, nemhogy a középkoriaké. Ezek után előrebocsátható, hogy a Cserhát tekintetében a középkori városkép aligha rekonstruálható, de a módszer alkalmazása talán mégsem volt hiábavaló. Lássuk, miért.

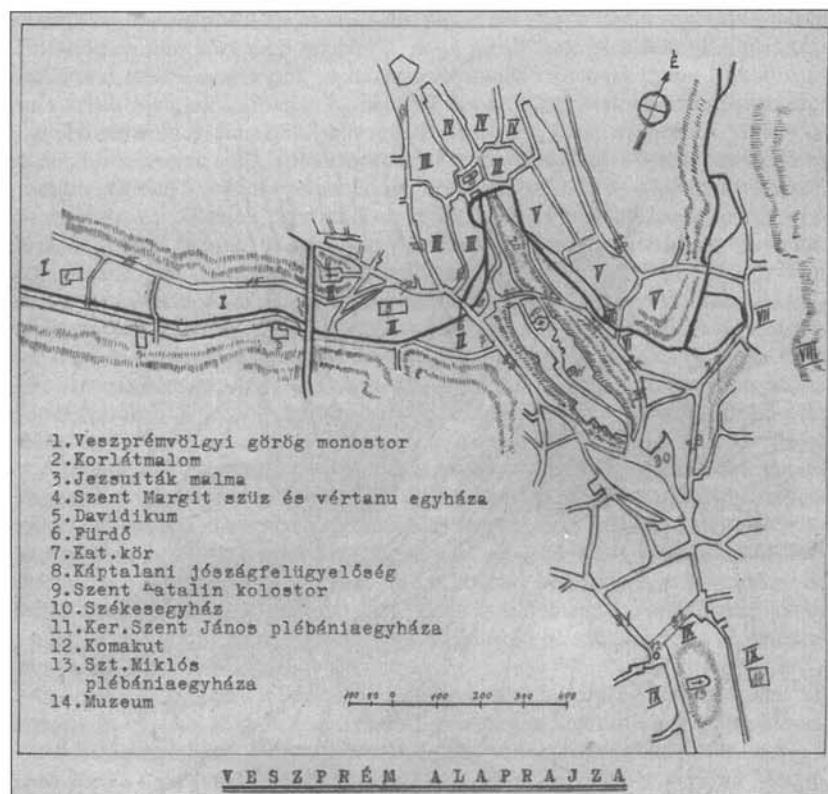
A középkori Veszprém köztudottan halmaz-szerkezetű település volt. A település központját a vár alkotta, ahol a püspöki és királynéi palota, a Szent Mihály-székesegyház, a Mindenszentek társaskáptalan és a Szent György-kápolna állt. A vár sziklás platója mellett a várost több váralja település, *suburbium* alkotta. Ez a tagolt szerkezet a kora Árpád-korban jellemző volt több más hazai városias településre is: hasonló szerkezetű volt Esztergom és Fehérvár is, előbbiben 21, utóbbiban 7 váralja településsel. Veszprém annyiban mégis különbözött e kettőtől, hogy a városrészeket szegeknek (*angulus, vicus*) nevezték.

Az egyes városrészek jellemzően egy-egy egyházi intézmény körül alakultak ki, amelyekről nevüket is kapták. A Szent Miklós-szeg a Szent Miklós, a Szent Iván-szeg a Keresztelő Szent János – középkori magyar szóhasználatban Szent Iván –, a Szent Tamás-szeg (vagy Szenttamásfalva) a Becket Szent Tamás, a Szent Margit-szeg az Antiochiai Szent Margit plébániatemplom körül alakult ki. A Szent Katalin-szeg a domonkosok Szent Katalin zárdája mellett jött létre. A Sárszeg városrész, kivételt képezve, feltehetően a terület földrajzi jellegzetességeiről nyerte elnevezését.² (1. ábra: Solymosi-féle térkép)

Az újabb kutatások a mai Cserhát városrész területét a középkori Szent Iván-szeggel azonosítják. Nem volt azonban ez mindig így. Gutheil Jenő középkori várostörténeti monográfiája egyik fejezete a „Keresztelő Szent János várbeli plébániaegyháza” címet viseli.³ Gutheil okfejtése szerint a templom azért állhatott a várban, mivel az volt az 1515. évi veszprémi zsinati határozatok szerint az úrnapi körmenet első állomása a székesegyház után, amely pontig a legidősebb és legmagasabb rangú kanonokok vitték a baldachint, akiknek a mai Cserhát már talán messze lehetett. A 18. századi feljegyzések is a templom várbeli elhelyezkedése mellett szólnak szerint. Bél Mátyás leírásában a (belső) várfal mellett, arra támaszkodva helyezkedhetett el Szent János temploma, míg Beke Kristóf szerint pedig az 1838-ban, 82 éves korá-

1. ábra: Solymosi László: Veszprém középkori városrészei és piacai (SOLYMOI, 2000. 155.)

2. ábra: Gutheil Jenő: Veszprém városa és városrészei, részlet
(GUTHEIL, 1979. 184–185.)

ban elhunyt Csobráncz Ferenc egykori ősi plébános gyermekként a várbeli Szent Iván-templom romjai közt játszott.⁴

Gutheil Jenő álláspontját azóta többen megcáfolták, ennek ellenére mind a mai napig tartja magát ez az elképzelés. A tudós kanonok első érve, mely szerint az úrnapi körmeneten az idős oszlopos kanonokok csak rövidebb, a székesegyház és templom feltételezett várbeli helye közötti lettek volna képesek vinni a baldachint éppen a processzió következő állomásainak távolsága (Szent Iván-templom – Szent Miklós-templom) miatt cáfolható. A Szent Iván- és Szent Miklós-templomok távolsága, ha előbbi helyét a mai Cserhátra tesszük, nagyjából megegyezik a Cserhát–Székesegyház távolsággal. Gutheil másik érve sem állja meg biztosan helyét, mely szerint a külső és belső vár határán állt volna a templom és romjai a 18.

század elején (Bél M.) és közepén (Csobráncz F.) még láthatóak lettek volna. A mohácsi vész után többször is pusztításnak volt kitéve a város, egy adat szerint 1550-ben a Szent Iván-templom például már romos állapotban volt.⁵ A feltételezett várbeli telken bő másfélszáz évvel később a piaristák telepedtek meg. Templomuk azonban kezdetben nem mai helyén állt, hanem az azzal szemközi, a későbbi vármegegyháza majd börtön telkén álló volt református templomot kapták meg 1723-ban. Ugyanakkor iskolájuk és rendházuk felépítése már a mai telkeken történt, az egykori Térj meg utca környékén. 1762-ben itt épült fel új kápolnájuk, és 1828-ban új templomukat is átadták.⁶ Amikor tehát Bél Mátyás Veszprémben járt az 1720-as, 1730-as években, az omladozó falak feltehetőleg az 1729-ben még kapuval is bíró, a külső várat a belsőtől elválasztó vagy a várhegy peremén körbefutó várfalat jelenthették.⁷ Csobráncz Ferenc pedig, aki megélte mind az 1762-es, mind az 1828-as piarista templom-megáldást, a területen lévő korábbi romokban is egy templomot tételezhetett fel.

Kralovánszky Alán a régészeti kutatások eredményeire hivatkozva helyezte a Keresztelő Szent János-templomot a mai Cserhát városrész helyére. Ugyanis a Cserhát területéről középkori temetkezéseket jegyeztek fel mind a Veszprémet is tartalmazó régészeti topográfia lelet-leírásai, mind az azt követő régészeti feltárások, amely leleteket egyébként más ismert középkori városrészrel nem lehet kapcsolatba hozni.⁸ Az okleveles adatok is éppen a plébániatemplom városbeli, s nem várbeli jelenlétéről tanúskodnak.⁹

Ahhoz tehát, hogy a középkori Szent Iván-szeg esetleges térbeli, netán utca- és épületszintű rekonstrukciója megtörténhessen, megnyugtatóan tisztázni kellene a városrésznek nevet adó plébániatemplom legalább hozzávetőleges helyét. Ehhez két, egymással összefüggő út kínálkozik. Az első ezek közül régészeti adatok alapján történő meghatározás, amelynek alapgondolata az, hogy a középkori templomok körül temetők feltételezhetők. Középkori temetkezésre utaló leletek több alkalommal kerültek elő a mai Cserhát városrész területéről a régészeti topográfia 1969-es megjelenése előtt és után is, ami alapján biztosan állítható, hogy valamilyen templomnak léteznie kellett itt a török pusztítás előtt. A legújabbkori átépítés előtti Cserhát utcából 1932-ben, 1934-ben, a vele párhuzamosan futó Kőkép utcából pedig 1936-ban és 1966-ban kerültek be sírmellékletekből származó leletek a Laczkó Dezső Múzeumba.¹⁰ Ugyancsak erre a környékre tehető, immár az új utcaszerkezetben a Cserhát-lakótelep 2. számú ház környékéről 1975-ben a múzeumba került, kelet-nyugati tájolású csontváz-leletek.¹¹ Nem sokkal távolabb, a Malom és Csutorás utcák környékén 1994-ben és 1995-ben találtak 1–1 sírt a régészek.¹² A mai Cserhát másik végén, a Kereszt utca környékén 1981-ben és 1991-ben szintén több sírt dokumentálhattak a múzeum régészei.¹³ Mivel a középkori temetők a templomok közvetlen környékén feküdtek, így legalább két, de talán három temető, és ezzel párhuzamosan ugyanennyi templom, adott esetben plébániatemplom léte is elképzelhető a középkorban. Mivel a leletek szerencsés módon időben egymást követik, így elfogadhatjuk a régész álláspontját, miszerint egy kora Árpád-kori,

Ezt a telket is délről határolta a Szent János-egyház, nyugatról pedig az eladó apó-
sának, Péter fia Pálnak telke.¹⁸

Ugyancsak a Büdöstő helynév tűnik elő egy 1395-ben történő fiúsítás kapcsán. Zsigmond király Maternus veszprémi püspök kérésére ekkor Margitot, Veszprémi Domonkos fia András leányát, nehogy apja halála után az árvának szegénységre jutva mások házában kelljen meghúznia magát, fiúsította és ezzel lehetővé vált, hogy András veszprémi telkét Margit megörökölhesse. A szóban forgó nemesi telket keletről a Büdöstő-völgy, délről a Keresztelő Szent János plébánia, nyugatról pedig egy közút határolta.¹⁹

A terület birtokviszonyaihoz is szolgált adalékok az az 1484-ben kiadott oklevél, amelyben a káptalan saját egyházának (*ecclesie nostre*) tartja a veszprémi Keresztelő Szent János-templomot, s mint kegyúr nevez ki oltárigazgatót a templomtól északra épített Szűz Mária-kápolnához.²⁰ A Ceglédi István kanonok előbbi oltárigazgatói kinevezése kapcsán 1480 után keletkezett feljegyzések – már korábban vita támadt ugyanis a káptalan és a templom plébánosa között az oltárigazgatói kinevezés kapcsán²¹ – szerint továbbá a kápolna és vele együtt a plébániatemplom káptalani földön állt.²² Ezzel egybevág, hogy veszprémi Nyilas Bálint 1490-ben tett adománya szerint a veszprémi Szent Iván-szezen (*in prefata Wesprimiensi [...] in vico Zenth Iwan existentem*) fekvő birtokrészt a Szent Mihály székesegyháznak és a káptalannak adományozta.²³

A határjárások szövegének vizsgálatából a következő megállapítások tehetők.

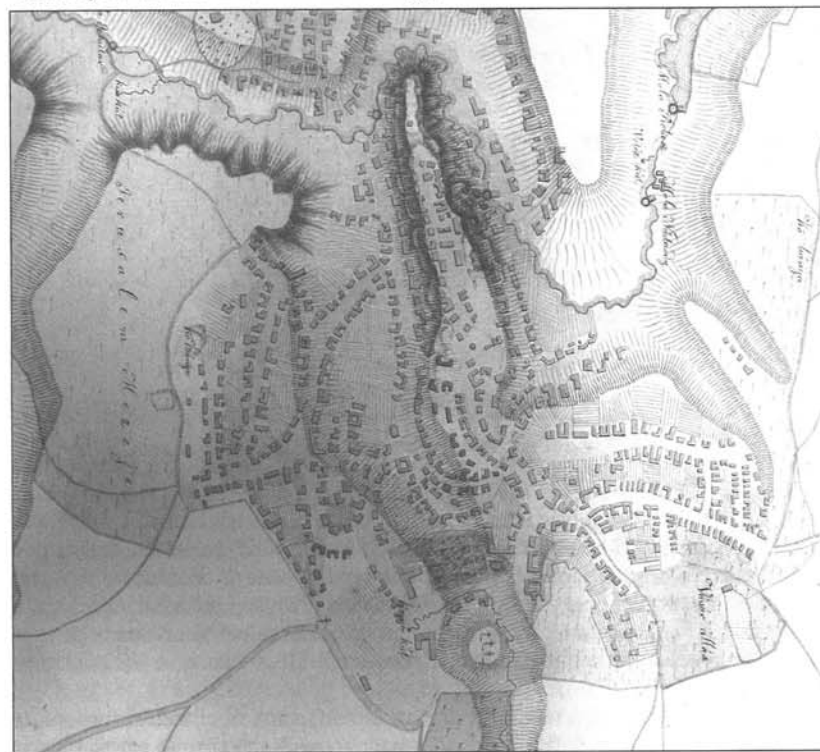
1.) A veszprémi Szent Iván-szeg a székeskáptalan városrésze volt, a kanonokok földes-urasága alá tartozott, s a városrésznek nevet adó Keresztelő Szent János-templom kegyurai a kanonokok voltak. Ezt támasztja alá a közvetlenül a török hódítás előtt, 1550-ben összeállított javadalomlista is, amelyben a plébániatemplomhoz tartozó Szűz Mária-kápolna oltárigazgatósága kanonoki stallummal volt egybekötve.²⁴

2.) A városrész a Kádártára vezető út mellett feküdt. A középkori városban két városrész ismert, amelyekre a várból nézve ez a megállapítás igaz: a mai belváros, Szenttamásfalva – az Óváros tér, Rákóczi út, Szabadság tér és környéke –, illetve a területről elő került temetők alapján az innen kelet felé forduló út környékén körvonalazódó *suburbium*. Mivel előbbiről tudható, hogy püspöki birtokban volt,²⁵ így a Szent Iván-szeget azonosítani lehet a feljebb felsorolt sírleletek szomszédságával.

3.) A templom elhelyezkedésének meghatározásában kulcskérdés a Büdöstő (-völgy) helyének lokalizálása. A mind az 1355-ös telekcsere, mind az 1395-ös fiúsítás kapcsán előkerülő helynév az oklevelek leírása szerint a Szent Iván-szeg, pontosabban a Keresztelő Szent János-templom közelébe helyezhető. Még egy érdekesség tűnik fel az oklevelekben foglalt területek meghatározása során: az aránylag részletes 1355-ös, 1386-os és 1395-ös határleírások sem emlitenek északi szomszédot. Ennek magyarázata szerintem az lehet, hogy ilyen egyszerűen nem volt, mivel a terepadottságok ezt nem tették lehetővé. Ismerve a mai Cserhát elhelyezkedését, ilyen adottságú terület csak a Séd-kanyarulat feletti plató szélén található: a Buhim és Fenyves utcák által nyugatról és északról, illetve a Thököly és Árva utcák által

délről határolt domboldalba. Ha itt állt a templom, akkor elképzelhető, hogy valóban nem volt a területnek, a domb szélének északról szomszédos birtokosa.

A régészet tárgyi és a történettudomány írott forrásai után vegyük számba a terület korai térképeit. Feltételezve, hogy a terület domborzati képe a középkor és a kora újkor között lényegesen nem változott, megkísérelhető a Büdöstő-völgy meghatározása. Olyan völgy vagy bemélyedés keresendő tehát, amely a várhoz közel található – vö. az úrnapi körmenet első állomása –, s esetleg víz vagy vízfolyás található rajta. Veszprém első térképét Kovács Ferenc készítette 1780-ban.²⁶ Ezen a vár környékén, a Séd-től északra nem jelöltek völgyet, attól délre viszont hármat. Az első a „Jeruzsálem-mezejétől” nyugatra fekvő mai Fejes-völgy, a második, még mindig a vártól nyugatra a mai Jókai utca vonala. A vártól keletre három völgy ismerhető fel: egy a mai Buhim utca vonalában, illetve kettő a mai Völgyikút utca környékén. Az okleveles adatok alapján, a vártól nyugatra fekvő völgyeket elvetve ez utóbbi három valamelyike azonosítható a Büdöstő-völgygel.

5. ábra: Kovács Ferenc térképe, 1780 (VÉL, Térképek, C/41.)

Az ábrázolt terület beépítettségéből következően valamivel későbbi, 18. század-végi lehet Tumler József keltezetlen térképe.²⁷ Ez a meglehetősen sematikus térkép már egy vízfolyást is ábrázol a vártól keletre, a Völgyikút utca völgyében.

6. ábra: Tumler József térképe, 18. század vége (MNL VeML XV:11.a. T.592.)

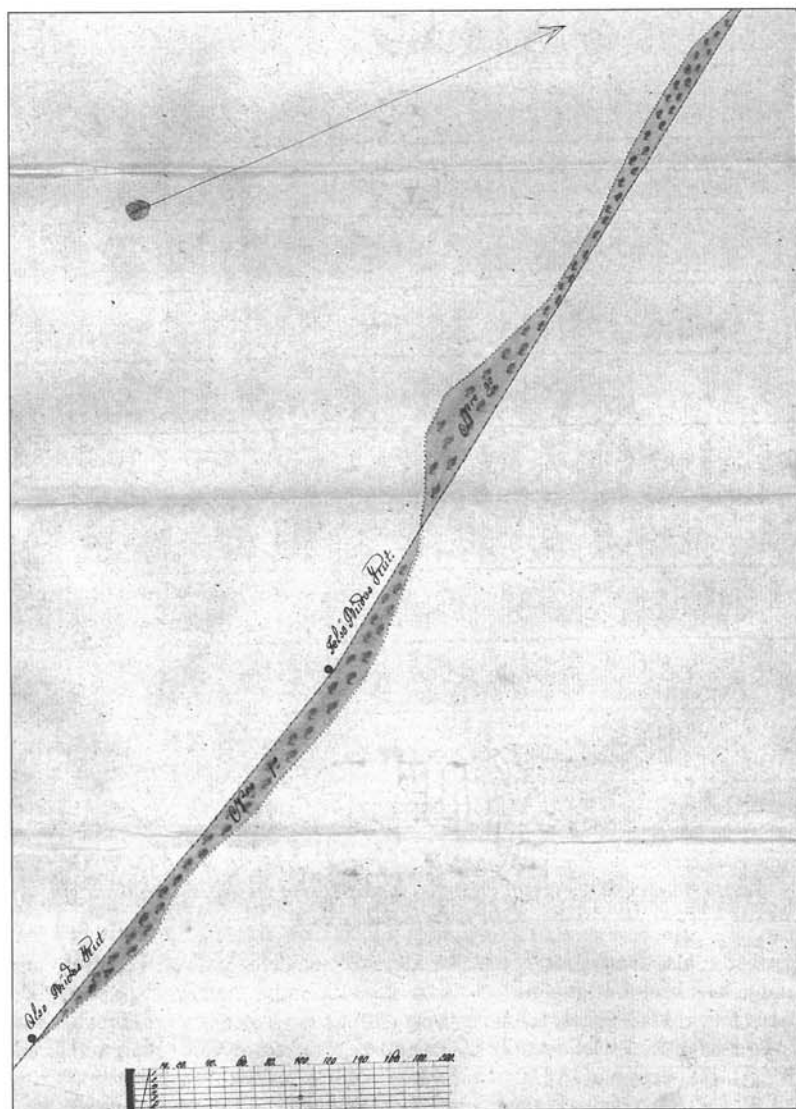
Jóval pontosabb a Tumler-féle térképnél az 1856. évi kataszteri felmérés térképe. Ezen az előbbi vízfolyás a város keleti szélén fekvő Károly-kúttal azonosítható.²⁸ Egy további vízfolyás is található a térképen a Cserhát közepén, a Kerekes és a Galamb utca találkozásától északra. Ez a Séd irányába, észak felé folyva egy újabb kis eret vesz föl, ami a Giricses-domb nevű területől érkezett. A térképen ábrázolt Giricses-domb egyébként azonosítható a mai domboldallal, amelyen a Vágóhid (ma Fenyves) és az Árva utcák által közrezárt telkek nem határosak egymással, vagyis a déli, dombtetőn lévő területeknek nincs közvetlen északi szomszédjuk. (lásd 7. és 8. ábra)

Az 1856. évi kataszteri térkép felvétele előtti állapotokról elbeszélő források is rendelkezésünkre állnak. Véghely Dezső Veszprém rendezett tanácsú várossá alakításának első évében, 1875-ben készített jelentést „a város állapotáról, a város

7. ábra: Veszprém belvárosa a kataszteri felmérés térképén, 1856 (MNL OL, S 78, Veszprém megye www.mol.arcanum.hu Veszprém megye, a letöltés ideje: 2013. szeptember 24.)

vagyonáról, alapítványairól és ezek kezeléséről”, amelyet a városi képviselő-testület tagjaihoz kívánt eljuttatni.²⁹ A városi kutak számbevételezése során a Búdöskutat is felsorolta. Véghely leírása szerint a kút az Árva utca „127. számú ház szögletében” helyezkedett el a leírás készítésekor. Mivel környéke sokáig rendezetlen volt, így 1807-ben, majd 1811-ben is városi határozat született a környék gondozásáról. Ekkor, utcaszámozás még nem lévén, a következő módon határozták meg a kút helyét: „a buhim-völgyi utcából a dombra fölvezető kis utcácskában lévő és közönségesen «Büdöskutnak» nevezett kut”, illetve a „Bohén-völgyi utcától a cserhátra fölvezető kis utca kerületénél való ugynevezett «Büdöskut»”.³⁰ A 19. század

8. ábra: Keltezetlen térkép az Alsó- és Felső-Büdös-kútról
(VÉL, Veszprémi káptalan magánlevéltára, Documenta juris possessionarii,
Weszprém dominium, fasc. V. no 8.)

eleji Büdös-kút tehát mindkét leírás alapján a mai Thököly és a Buhim utca, esetleg a mai Thököly és Kereszt utca találkozásánál keresendő.

Mit jelentenek az eddigiek a templom fekvésének meghatározásában? A fentiekben a régészeti leletek, a középkori írott források, különösen a határjárások és a 18–20. századi térképek adatainak felhasználásával megkíséreltem az eddigieknél pontosabban meghatározni az egykori Keresztelő Szent Jánosról nevezett plébánia-templom helyét. Ez a 14. század elején, 1318 körül már biztosan létezett, noha a róla elnevezett Szent Iván-szeg nevű váralja-településre írásbeli adat csak a 15. század végéről, 1490-ből van. Az oklevelekben előforduló templom a mai Cserhát városrész északnyugati peremén, az egykori Büdöstő (-völgy) környékén, a mai Buhim, Thököly és Árva utcák környékén állhatott. Erre utalnak azok az újabb, a régészeti topográfia megjelenése óta eltelt időben előkerült temetőre utaló leletek is. Ezt megelőzően, a kora Árpád-korban (11–12. század) azonban egy másik temető és esetleg egy ehhez kapcsolódó templom is lehetett a mai Cserhát északi területén, a Malom és Csutorás utcák környékén vagy a Cserhát lakótelep és a Posta tájékán. Írásos források híján nem kizárt, hogy ennek (ezeknek) a titulusa is Szent János volt.³¹

Valamivel szerencsésebb helyzetben lehet a kutató a szorosan vett középkori város más részeinek történeti topográfiai vizsgálatakor. Veszprém szegyeinek névadó egyházi intézményei ismertek, s olyan további jellegzetes földrajzi helyek is azonosíthatók, mint a Koma-kút, a Beszéd-kő vagy Piac tér. Így véleményem szerint a többi városrész esetében a Cserhát rekonstrukciójánál nagyobb sikerrel kecsegtet a középkori utca- és településszerkezet oklevelekben előforduló adatainak, a város nevezetesebb épületeinek, ezek helyének meghatározására.

JEGYZETEK

¹ A módszer nem saját találmány, Vasvár esetében például régészeti leletek és középkori határjárások összevetésének eredményeképpen sikerült lokalizálni Vas vármegye kora Árpád-kori székhelyét, az ispáni várat. KISS GÁBOR–ZÁGORHIDI CZIGÁNY BALÁZS: Sopron, Szabolcs, Vasvár. Topográfiai megfigyelések és történeti adatok az Árpád-kori Vasvárról. *Soproni Szemle* 55 (2001) 355–360.

² ZSOLDOS ATTILA: Vár, város, ispánság és megye – Veszprém az Árpád-korban. *Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 26 (2010) 16–17.

³ GUTHEIL JENŐ: Az Árpád-kori Veszprém. (A továbbiakban: GUTHEIL, 1979.) Veszprém, 1979. (A Veszprém Megyei Levéltár Kiadványai 1.) 121–123.

⁴ GUTHEIL, 1979. 122., illetve BÉL MÁTYÁS: *Veszprém vármegye leírása*. Veszprém, 1989. (A Veszprém Megyei Levéltár Kiadványai 6.) 93.

⁵ ÉRI ISTVÁN (szerk.): *Veszprém megye régészeti topográfiája. A veszprémi járás*. (A továbbiakban: MRT 2) Budapest, 1969. (Magyarország Régészeti Topográfiája 2.) 51/7. (235.)

⁶ LUKCSICS JÓZSEF–PFEIFFER JÁNOS: *A veszprémi püspöki vár a katolikus restauráció korában*. (A továbbiakban: LUKCSICS–PFEIFFER, 1933.) Veszprém, 1933. (A veszprémi egyházmegye múltjából 1.) 161–172.

⁷ LUKCSICS–PFEIFFER, 1933. 167.

⁸ KRALOVÁNSZKY ALÁN: Újabb adatok Veszprém és Székesfehérvár települtörténetéhez. (A

- továbbiakban: KRALOVÁNSZKY, 1984.) *Veszprém Megyei Múzeumi Közlemények* 17 (1984) 189–207. (különösen 194–195.)
- ⁹ Legutóbb éppen a városi lexikonban. VARGA Béla (szerk.): *Veszprém város lexikona*. Veszprém, 2009. 763–764. Egy 1386-os oklevél szóhasználata vezethetett tévútra: a lexikon a templom melletti, várbeli telekről szól, míg az oklevél *in civitate*, vagyis a városban található telekről beszél. Az oklevél kiadásai: KUMOROVITZ Bernát: *Veszprémi regeszták*. Budapest, 1953. 855., illetve teljes szövegű kiadása: ÉRSZEGI Géza–SOLYMOSI László: *Veszprém város okmánytára. Pótkötet*. (A továbbiakban: VOSuppl) Veszprém, 2010. (A veszprémi egyházmegye múltjából 20.) no 195. (351–352.)
- ¹⁰ MRT 2. 51/31 (241–242.)
- ¹¹ Laczkó Dezső Múzeum Régészeti Adattár (a továbbiakban: LDM RA) 17.088.
- ¹² LDM RA 18.804–95, 18.806–95.
- ¹³ 1981: LDM RA 18.339–83., 1991: LDM RA 18.713–92. A leletek kapcsán nem világos, mit érthetünk pontosan a városrész átépítése óta „Kereszt utcán”. A mai térképek azt a kis közt értik ezen, ami a Thököly (egykori Árva) utcát köti össze a Fortuna udvarba torkolló autóparkolóval. A korábbi térképeken a Kereszt utca ennél jóval hosszabb volt: az Árva utcánál kezdődött és másik vége a Kerekes utcában végződött, jó darabon párhuzamosan futva a Kossuth utcával. Az 1981-es ásatás idején még munkaterület volt a környék, így az adatok nehezen pontosíthatók.
- ¹⁴ Rainer Pál szíves közlése, amit ezúton köszönök.
- ¹⁵ 1209-ben kelt Raguel asszony végrendelete a templom első írásos említésével: GUTHEIL Jenő: *Veszprém város okmánytára 1002–1523*. (A továbbiakban: VO) Veszprém, 2007. (A veszprémi egyházmegye múltjából 18.) no 9. (32–33.); 1318 körül pedig Márton fehérvári főesperes végrendelete többek között a Keresztelő Szent János-templom papjai számára: VO no 17. (42–43.); hasonlóképp Garai János veszprémi püspök végrendelete 1348-ból: VO no 84. (131–133.); 1333-ban a templom Gergely nevű papja 60 kisdénárt fizetett a pápai adószedőknek: FRANKÓI Vilmos–LUKCSICS József: *Monumenta Romana Episcopatus Vespriensis / A veszprémi püspökség római okmánytára I–IV*. (A továbbiakban: MREV) Veszprém, 1896–1907. II. no LXXXI (65.); 1399-ben András nevű papja kapott kárterítést: MREV II. no CCCXCVI. (314.), regesztája a templom nevének említése nélkül MÁLYUSZ Elemér et al.: *Zsigmondkori Okmánytár I–XII*. Budapest, 1951–2013. (A továbbiakban: ZsO) I. 5864.; 1424-ben egy veszprémi pusztá telek adásvételénél volt szomszédos birtokos a templom: VO no 125. (197–198.), regesztája: ZsO XI. 463.; 1464-ben a templom Szűz Mária patrocíniumú oldalkápolnája igazgatóságának betöltésével kapcsolatban támadt vita: VO no 148. (233–235.); 1479-ben az egyház plébánosát Dénesnek hívták: VOSuppl no 258. (438–439.); és végül két különböző ügyben előbb 1448-ban, majd 1494-ben nevének említése nélkül felszólították a templom plébánosát, hogy társaival együtt egy egyházi bírósági eljárásban részt vegyen: VOSuppl no 231. (407–409.), illetve MREV IV no XXXI. (29–31.).
- ¹⁶ „Item octo iugera sunt circa viam Kwzepwth a cuius parte a parte aquilonis est terra Demetrii aurifabri, a parte vero orientis et occidentis sunt terre capituli iamdicti et a meridie est terra ecclesie sancti Iohannis.” – VO no 77. (121.) Miklós unokaöccse volt az 1318 körül végrendelező Veszprémi Márton főesperesnek. később őrsi prépostnak: VO no 86. (134–135.)
- ¹⁷ „in territorio Vespriensis versus viam ab eodem Vesprius ad villam Kadarta vocatam vergentem ... iugum in territorio Vespriensis Bidusstow vocato prope ecclesiam parochialem sancti Iohannis Baptiste” – VO no 90. (140.)
- ¹⁸ „Locum eorum sessionalem in civitate Vespriensi prope ecclesiam sancti Iohannis Baptiste existentem, cui quide[m] loco sessionali a plaga orientis sessio condam Laurentii et Michaelis filiorum Stephani, ab australi parte sessio predictae ecclesie sancti Iohannis Baptiste, in qua nunc Ladislaus cocus iobagio eiusdem ecclesie residentiam face[ret] personalem, ex occidente vero sessio prefati condam Petri filii Pauli vicinatur” – VOSuppl no 195. (352.)

- ¹⁹ „eandem Margaretham in sessione eiusdem Andree in dicta (!) Vesprius inter vallem Bydestow a parte orientali et ecclesiam parochialem sancti Iohannis Baptiste a meridiana necnon stratum publicum ab occidente solis sita et habita” – VO no 112. (171.)
- ²⁰ „rektoratum capelle beate Marie Virginis ad latus ecclesie nostre Sancti Iohannis Baptiste, a parte scilicet aquilonali in civitate Vespriensi construite et fundate” – VO no 172. (271.)
- ²¹ Lásd 1464: VO no 148. (233–235.). A jogvita onnan ered, hogy a kápolnát Porch Gergely veszprémi kanonok, későbbi somogyi főesperes alapította még esperesi hivatalviselésének kezdete, 1448 előtt vélhetően azzal a szándékkal, hogy vagy családjá, vagy a Keresztelő Szent János-templom plébánosa nevezze majd ki az oltárjavadalmost. Erre lehet következtetni az 1464-es oklevélben a kanonokok által kinevezett oltárigazgató elleni tiltakozók sorából, akik között a Porch több tagját is megnevezték, illetve abból, hogy az 1480 utáni perbeli feljegyzések között vizsgálták a templom alapításának és dotálásának az alapító részéről történt körülményeit is. Porch Gergely 1448-tól budai – VO no 136. (215–217.) –, 1464-ben pedig éppen somogyi főesperesként tűnik fel a forrásokban.
- ²² VOSuppl no 261. (443.); 7. pont: „tempore constructionis dicte capelle ac ante et post capitulum Vespriense fuit et est in possessione iuris patronatus vel qui dicte ecclesie Beati Iohannis Baptiste presentavitque temporibus vacationis eiusdem ecclesie plebanum ad eandem et ipse taliter presentatus per ordinarium admissus et investitus fuit ad eandem plebaniam totiens quotiens illam vacare contigit.” (...) 9. pont: „ecclesia parochialis Sancti Iohannis Baptiste fundata est in terra capituli (...) ipsam ecclesiam et eius (...) circa dicte capelle.”
- ²³ VO no 188. (294–295.) Az iktatás megtörténtéről szóló jelentés közelebbi helymegjelölés nélkül 1494-ből: VO no 193. (299–300.)
- ²⁴ KREDICS László–MADARÁSZ Lajos–SOLYMOSI László (kiad.): *A veszprémi káptalan számadáskönyve*, 1495–1534. Veszprém, 1997. (A Veszprém Megyei Levéltár Kiadványai 13.) 327.
- ²⁵ SOLYMOSI László: Veszprém korai történetének néhány kérése. (A továbbiakban: SOLYMOSI, 2000.) In: KREDICS László (szerk.): *Válaszúton. Pogányság–kereszténység. Kelet–nyugat*. Veszprém, 2000. 129–148., különösen: 138–147.; Az 1488. évi adóajstromban is csak püspöki jobbágyságot írtak össze: SOLYMOSI László: Veszprém megye 1488. évi adóajstroma és az Ernuszt-féle megyei adószámadások. In: KREDICS László (szerk.): *Tanulmányok Veszprém megye múltjából*. Veszprém, 1984. (A Veszprém Megyei Levéltár kiadványai 3.) 121–239. különösen: 185.
- ²⁶ Veszprémi Érseki és Főkaptalani Levéltár (a továbbiakban: VÉL), Térképek, C/41.
- ²⁷ Magyar Nemzeti Levéltár Veszprém Megyei Levéltára (A továbbiakban: MNL VeML), Gyűjtemények, Térképgyűjtemény (XV.11.a) T.592.
- ²⁸ A veszprémi káptalan birtokjogi iratai között szerepel egy keltezetlen kézíratos térkép vázlat, amely a Büdös-kutat ábrázolja. Jelzete: VÉL, Veszprémi káptalan magánlevéltára, Documenta juris possessionarii, Veszprém dominium, fasc. V. no 8. (sine anno). Sajnos a térképről nem állapítható meg az egyébként délkelet-északnyugati irányú vízfolyásról a folyás tényleges iránya. Támpontot itt esetleg az jelenthet, hogy Alsó- és Felső-Büdös-kutakat jelöl a térkép, azonban éppen az Alsó található délebbre. Ez alapján egy északnyugat felől délkeleti irányban folyó patak feltételezhető, azonban, mint láttuk, egyetlen más térkép sem jelöl Veszprém területén belül hasonló folyásirányú vizet. Sőt, a térképrészlet alapján az sem jelenthető ki egyértelműen, hogy veszprémi területet ábrázol, mivel a két kúton, néhány fás területen és a levéltári jelzeten kívül (Veszprém dominium) nem szerepel azon semmilyen egyéb azonosításra alkalmas földrajzi objektum sem. Sőt, éppen Veszprém közelében, az egykori rátóti prépostságnak is volt hasonló nevű majorsága a Papod hegy aljában. (Büdöskút, prépostsági major. Lásd: SZÖLLŐSI Mihály: *Rátóti krónika*. Veszprém, 1995. 250., 253–254., 526–528., 551.) Ez felhívja a figyelmet arra a jelenségre, hogy a gyakori köznévi előtagból képzett tulaj-

donnevek több helyen is előfordulhatnak, akár még szomszédos települések határában is, mint Veszprém és Gyulaafirátót. A bizonytalanságok miatt ezért a káptalani levéltárban talált térkép használatától el kellett tekintenem a Büdöstő (-völgy) lokalizálása során.

²⁹ VÉGHÉLY Dezső: *Emléklapok rendezett-tanácsu Veszprém város közigazgatási életéből*. (A továbbiakban: VÉGHÉLY, 2012.) Veszprém, 1886. (Reprint: Veszprém, 2012. Veszprémi Szemle könyvek 5.) III.

³⁰ VÉGHÉLY, 2012. 192–193.

³¹ Kralovánszky Alán szerint mivel „a Szent Margit- és Szent Miklós-templomok is domb peremén állottak, nem pedig domboldalon”, ezért elvetendő a régészeti topográfia ábrázolása (MRT 2. 233.), amely a templomot a terület északkeleti peremére teszi. Érvelésében azonban Kralovánszky még nem támaszkodhatott az 1990-es évek Kereszt utcai sírleleteire. Megjegyzése a templomok elhelyezkedésére ugyanakkor kizárja a Malom és Csutorás utcák környéki templomhelyet éppen a terület nagyobb meredeksége miatt. KRALOVÁNSZKY, 1984. 203. (74. lábjegyzet)

„Földkóstoló cimborák”

Cholnoky Jenő és Laczkó Dezső barátsága

RYBÁR OLIVÉR

CHOLNOKY JENŐ (1870–1950) FÖLDRAJZTUDÓS ÉS LACZKÓ DEZSŐ (1860–1932) piarista tanár, geológus, paleontológus kapcsolata és barátsága érdekes témája a földrajztudomány történetének és Veszprém múltjának. Szinte nincs még egy olyan város hazánkban, mint Veszprém, mely ennyi kiváló földrajztudóst (Laczkó Dezső, Cholnoky Jenő, Bolgár Mihály, Bertalan Károly stb.) tudna felmutatni. Veszprém különleges fekvése, geológiai kincsesbányája számos tudós számára volt vonzó kutatási terep, és az itt felnövekvő generációk számára sok érdekes földrajzi megfigyelésre kínált lehetőséget. Bolgár Mihály tanítványa volt Cholnoky Jenő, kinek később jó barátja lett Laczkó Dezső. Kettejük közös veszprémi szálairól, már egy korábbi írásomban szóltam (RYBÁR 2010). Ennek a tanulmánynak a célja bemutatni kettejük barátságának és szakmai kapcsolatának eddig ismeretlen részleteit levelezésük alapján. Cholnoky Jenő és Laczkó Dezső levelezése eddig feltáratlan területe volt a két tudós életművének. Az érdi Magyar Földrajzi Múzeumban őrzött Cholnoky-hagyatékban 29 darab Laczkó Dezső által írt levél található, a veszprémi Laczkó Dezső Múzeum Adattárában pedig sikerült megtalálni Cholnoky válaszleveleit, összesen 47 darabot.

A levelezésről

A két barát valószínűleg több mint 37 éven át állt rendszeres levelezési kapcsolatban, és ez alapján feltételezzük, hogy több száz levélnek kellett születnie ezen évek alatt, így tehát a 76 levél csak kis töredéke ennek az óriási levélhagyatékknak. Mégis megkíséreljük a levelek alapján rekonstruálni a két tudós kapcsolatát, viszonyát, illetve bemutatni a levelezés során felbukkanó érdekességeket, adalékként életművükhöz. Az első levél Cholnoky által íródott 1895. április 17-én. A 25 éves ifjú tudós ekkor tanársegéd volt id. Lóczy Lajos mellett a Budapesti Tudományegyetemen, Laczkó pedig a Kegyes Tanítórendiek Veszprémi Katolikus Főgymnasiumának¹ tanára volt. Első levelét Cholnoky így kezdi: „*Főtisztelendő Tanár Úr*” a levelet pedig „*Cholnoky tanársegéd*” aláírással zárja, Lóczy Lajos megbízásából ír levelet a geológus tanárnak, valószínűleg ekkor még távoli szakmai kap-